

YENİ NƏSİL İNSAN HÜQUQLARININ ANLAYIŞI VƏ KONSEPTUAL HÜQUQİ ƏSASLARI

Xətai Hətəmov,
BDU, “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” üzrə YUNESKO kafedrasının doktorantı.

olaraq K. Vasakın “YUNESKO kuryeri” jurnalında dərc edilmiş “Otuz illik döyüş” məqaləsində istifadə edilmişdir[9, 29]. Bu məqaləsində K. Vasak, “üçüncü nəsil hüquqlar”

Məqalədə “yeni nəsil” və ya “üçüncü nəsil insan hüquqları”nın anlayışı və nəzəri xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlər tədqiq edilmişdir. Çoxsaylı nəzəri mübahisələrə səbəb olan və əsasən xalqların və millətlərin müqəddəratı baxımından əhəmiyyətli sayılan “Üçüncü nəsil insan hüquqları” konsepsiyası təxminən əlli il əvvəl, yəni XX əsrin yetmişinci illərində yaranmışdır. Bu fikri irəli sürən və məşhurlaşdıran YUNESKO-nun İnsan Hüquqları Departamentinin keçmiş rəhbəri Karel Vasak olmuşdur. Digər tələblərdən fərqli olaraq bir sıra elə tələblər mövcuddur ki, həmrəyliyin olması onların reallaşdırılmasının əsas şərtidir. Bunlara misal olaraq öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun, təbii sərvət və ehtiyatlar üzərində ayrılmaz suverenlik hüququnun, yaşamaq hüququnun, inkişaf hüququnun, layiqli ətraf mühit hüququnun, azlıqların və yerli azsaylı xalqların hüquqlarının adları qeyd edilir. Bütün bu hüquqların yalnız həmrəylik şəraitində həyata keçirilməsinin mümkünlüyü səbəbindən göstərilən hüquqlar parlaq ifadə edilmiş kollektiv təbiətə malikdirlər, yəni ayrı-ayrı fərdlərdən çox bütövlükdə xalqlara aid edirlər. Bu yeni hüquqlar insan hüquqları kimi beynəlxalq səviyyədə tanınmanı tələb edir.

olaraq tanıma bilən həmrəylik hüquqlarının meydana gəlməsi ilə bağlı fikirlərini bölüşmüş və bu hüquqlarının təsnifatı ilə bağlı qısa əsaslandırma vermişdir.

1979-cu ildə Strasburqdakı Beynəlxalq İnsan Hüquqları İnstitutunda etdiyi məruzədə və sonrakı elmi işlərində Karel Vasak əsasən xalqlara və millətlərə münasibətdə şamil olunan hüquqlarla bağlı daha dəqiq təsnifatlandırma etmiş və üç nəsil hüquqlar arasındakı fərqi daha aydın şəkildə əsaslandırmışdır. Onun fikrincə, insan hüquqlarının birinci nəslə burjuva inqilabları dövründə meydana gəlmiş və dövlət tərəfindən müdaxiləni gərəksiz sayan neqativ hüquqlardır, yəni azadlıqla bağlı hüquqlar. İnsan hüquqları

Açar sözlər: yeni nəsil, üçüncü nəsil, həmrəylik, kollektiv, insan hüquqları, konsepsiya, xalq, subyekt, öz müqəddəratını təyin etmək, bəyannamə.

“Yeni nəsil hüquqlar”, “Həmrəylik hüquqları” və ya “üçüncü nəsil hüquqlar” mənası daşıyan termin ilk dəfə

ilə bağlı ikinci nəsil hüquqlar dedikdə, 1917-ci il Oktyabr inqilabı zamanı meydana gəlmiş iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlardır, yəni pozitiv hüquqlar başa düşülür. Bu qrup hüquqlar bərabərlik anlayışı ilə bağlı olduğu üçün publik hakimiyyət tərəfindən müsbət təsir və müdaxiləni nəzərdə tutur. Nəhayət həmrəylik prinsipi əsasında qurulmuş və

müstəmləkələrin ortadan qalxmasından sonra üçüncü dünya ölkələrinin tələblərinin yaranması nəticəsində meydana gəlmiş üçüncü nəsil hüquqlar. Bu hüquqlar fərdlərin yox, daha çox kollektivlərin hüquqlarını əhatə edir. Çünki, bu hüquqlar sosial sferada iştirak edən bütün tərəflərin: fərdlərin, dövlətlərin, ictimai və özəl qurumların və beynəlxalq ictimaiyyətin birgə səyləri sayəsində reallaşdırıla bilər.

K. Vasak belə hüquqlara misal kimi sülh hüququnu, inkişaf hüququnu, sağlam ətraf mühit hüququnu, bəşəriyyətin ümumi irsində iştirak etmək hüququnu, müxtəlif sahələrdə humanitar yardım edilməsi hüququnu aid edirdi. Həmçinin onun tərəfindən həmrəylik hüququnun xüsusiyyətlərini kifayət qədər geniş əks elətdirən, Həmrəylik hüququ üzrə Üçüncü Beynəlxalq Paktın layihəsi də dərc edilmişdir. O, bu Paktın beynəlxalq müqavilə kimi, 1966-cı ildə insan hüquqları ilə bağlı qəbul edilmiş iki pakta əlavə kimi təsdiqlənməsinə çalışmışdır.

Ancaq, düşünmək lazım deyil ki, sözügedən konsepsiyanın mahiyyəti ilə bağlı olan bütün fikirlər, hüquq nəzəriyyəsinə naməlum və yaxud tamamilə yeni sayıla biləcək anlayışları ehtiva edir. İnsan hüquqlarının pozitiv və neqativ olaraq ayrılması məlum haldır. Bir qayda olaraq, dar mənada “insan hüquqları” termini pozitiv hüquqlar, “azadlıqlar” termini isə neqativ hüquqlar kontekstində istifadə edilir.

XX əsrin əvvəllərində Rusyada əsas şüarlarından biri “xalqların müqəddəratını təyin edilməsi hüququnun tanınması” ideyası 1917-ci il Oktyabr inqilabının baş verməsi nəticəsində xalqların hüquqları ilə bağlı müzakirələr yenidən gündəmə gəlmişdir. Bu dövrdə həmçinin, Birinci Dünya müharibəsinin yekunu ilə sərhədlərin dəyişdirilməsi, azlıqların hü-

quqları ilə bağlı mübahisələrə səbəb olmuşdur. Azlıqlarla bağlı geniş müzakirələr Millətlər Cəmiyyəti çərçivəsində də aparılmışdır.

İkinci Dünya müharibəsi ümumilikdə xalqların və azlıqların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı problemləri yenidən aktuallaşdırmışdı. Bu məsələyə diqqətin artırılmasının sübutu kimi geniş müzakirələr nəticəsində insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində həmin dövrün ən vacib sənədlərinin qəbul edilməsini göstərmək olar. BMT Nizamnaməsinin, 1948-ci il Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın, 1948-ci il İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin, BMT Baş Məclisi tərəfindən müstəmləkəçiliyin ləğv edilməsi ilə bağlı Qətnamənin, 1966-cı ildə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq paktların bu dövrdə qəbul edilməsini vurğulamaq yerinə düşər. Misal olaraq çəkdiyimiz sonuncu beynəlxalq paktlarda bütün xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququna malik olmaları və öz təbii sərvətləri və ehtiyatlarından sərbəst şəkildə istifadə üçün suveren hüquqlara sahib olmaları normativ qaydada əks olunmuşdur.

16 dekabr 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 1-ci maddəsində göstərilir ki, bütün xalqlar öz müqəddəratını təyin etmə hüququna malikdirlər. Bu hüquq sayəsində onlar öz siyasi statuslarını sərbəst müəyyən edir və öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişaflarını sərbəst təmin edirlər. Bütün xalqlar öz məqsədlərinə nail olmaq üçün qarşılıqlı fayda prinsiplərinə əsaslanan beynəlxalq əməkdaşlıqdan və beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hər hansı bir öhdəliyə ziyan vurmada öz təbii sərvətləri və ehtiyatlarını sərbəst şəkildə sərf edə bilərlər. Heç bir xalq heç bir halda ona məxsus olan dolanışıq vəsaitlərindən məhrum edilə

bilməz. Bu Paktda iştirak edən bütün dövlətlər, o cümlədən özü idarə olunmayan və asılı ərazilərin idarə olunmasında məsuliyyət daşıyan dövlətlər, BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun həyata keçirilməsini təşviq etməli və bu hüquqa hörmət etməlidirlər [6, 56].

BMT Baş Məclisinin Sosial tərəqqi və inkişaf haqqında 1969-cu il 11 dekabr tarixli Qətnaməsinin 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, bütün insanlar və xalqlar müstəqil yaşamaq və layiqli həyat şəraitinə malik olmaq, eyni zamanda sosial tərəqqinin faydalarından istifadə ilə etmək hüquqlarına malikdirlər [10, 1558].

Ancaq demək olar ki, 1970-ci illərə qədər “xalqların hüquqları” və “insan hüquqları” anlayışları arasında əlaqənin mövcudluğu məsələsi (korrelyasiya məsələsi) gündəmə gətirilmirdi. İlk dəfə olaraq bu məsələ ilə bağlı münasibəti, 1972-ci ildə İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq İnsitutda verdiyi mühazirə zamanı BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyasının sədri Kebo Mbaye bildirmişdi [2, 22]. O, inkişaf etmək hüququnu insan hüquqlarından biri kimi qəbul edilməsinin vacibliyini vurğulamışdı. Bu yanaşmanın yeniliyi onunla bağlı idi ki, yeni iqtisadi qaydalara əsaslanaraq inkişaf etməkdə olan xalqların hüquqları keyfiyyətcə yeni müstəviyə çıxarılmış və fundamental insan hüquqları ilə eyni səviyyəyə qoyulmuşdur.

1976-cı ildə Əlcəzairdə, tarixdə ilk dəfə xalqların hüquqlarını sistem halında cəmləmiş və bəyan etmiş “Xalqların hüquqları ilə bağlı Ümumdünya Bəyənnaməsi” adlı sənəd qəbul edilmişdir. Bu sənəd xalqların azad edilməsi və hüquqları ilə bağlı 1976-cı ildə Millətlər Cəmiyyəti və Lelio Basso Fondu tərəfindən təşkil edilən konfransa toplanan milli azadlıq hərəkatı rəhbərləri, hüquqşünaslar, iqtisadçılar,

siyasətçilər tərəfindən təsdiqlənmişdir [4, 157]. Bəyənnamə ilə xalqların mövcud olma hüququ, siyasi müqəddəratı təyin etmək hüququ, iqtisadi və mədəni hüquqları, ətraf mühitə və təbii ehtiyatlara müştərək sahib olmaq hüququ və azlıqların hüquqları bəyan edilirdi. Eyni zamanda, Bəyənnaməyə xalqların hüquqları ilə bağlı təminatların verilməsi və onların pozulmasına görə sanksiyaları nəzərdə tutan mücərrəd səsələnən müvafiq maddələr də daxil edilmişdi. Məsələn bildirilirdi ki, “xalqların mövcud olma kimi əsas sayılan hüquqlarının kobud şəkildə pozulması beynəlxalq cinayətlərə şamil edilir və bunu törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmaları üçün əsas yaradır (md. 27).

Sənədin çatışmazlıqları kimi bəyan edilmiş hüquqlarla bağlı konkret subyektin, yəni xalqların müəyyənləşdirilməməsini, həmçinin azlıqlarla bağlı hüquqlarının ayrıca bölmə kimi göstərilməsini qeyd etmək olar. Çünki azlıqlarla bağlı hüquqların ayrıca göstərilməsi, onlara aid edilən hüquqların xalqlara şamil edilən hüquqlardan fəqli olması təsəvvürünü yaratmış olur.

1977-ci ildə artıq qeyd etdiyimiz kimi K.Vasak “üçüncü nəsil hüquqlar”la bağlı elmi işini yazmışdır və Kebo Mbayenin təşəbbüsü ilə BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyası BMT Katibliyinə müraciət edərək bu hüquqların təbiəti və inkişafı ilə bağlı xüsusi araşdırma aparmağa çağırmışdır.

Bir il sonra, YUNESKO-nun himayəsi altında müxtəlif nəsil hüquqların araşdırılması istiqamətində ekspertlərin toplantısı keçirilmişdi. Toplantıda qeyd edilmişdi ki, birinci və ikinci nəsil hüquqların mövcudluğu dövrü müxtəlif sosial qruplar arasında münafiqə dövrü kimi səciyyələndirilirdisə, üçüncü nəsil hüquqlar dövrü əksinə həmrəylik anlayışı ilə əlaqələndirilmişdir.

YUNESKO-nun son hesabatında xüsusilə “həmrəylik hüququnun subyektinin, predmetinin və məzmununun aydınlaşdırılması” məsələsinə diqqət yetirilməsinin vacibliyi qeyd olunmuşdur. Bununla yanaşı hesabatda qeyd edilmişdir ki, həmrəylik hüquqlarına “mövcud hüquqların uğursuz implementasiyasından çarə kimi” də baxılmamalıdır [1, 310].

Eyni ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən “bütün xalqların və bütün insanların dünyada yaşamaqla bağlı ayırmaz hüquqlara malik olmasını vurğulayan” Xalqların sülh ruhunda tərbiyələndirilməsi haqqında Bəyannamə təsdiqlənmişdir.

1980-ci ildə informasiya və kommunikasiya sahəsində daha ədalətli və effektiv beynəlxalq qaydanın yaradılması yollarının araşdırılmasına həsr olunmuş və YUNESKO-nun Baş direktoru tərəfindən təyin edilmiş komissiyanın yeni məruzəsi dinlənilmişdir. Məruzə ilə üçüncü nəsillə hüquq olaraq təklif edilən kommunikasiya (ünsiyyət) hüququnun kifayət qədər ətraflı təsviri verilmişdir. Həmrəylik hüquqlarının fərqləndirici xüsusiyyətləri kimi “onların hər birinin müəyyən insani həyat konsepsiyasını əks etdirməsi” göstərilirdi [5, 172-174].

1980-ci ilin avqust ayında Mexikoda YUNESKO tərəfindən çağırılan Həmrəylik hüququ: yeni insan hüquqları adlı kollokviumda əsas diqqət hüquqların ümumi konseptual əsaslarından çox, onların məzmunu və mənbələri ilə əlaqəli məsələlərin üstündə cəmləşdirilmişdir. Kollokviumda üçüncü nəsillə hüquqlar ideyasını dəstəkləyən fikirlərlə yanaşı, ayrı-ayrı iştirakçılar tərəfindən yeni nəsillə hüquqların “köhnə” hüquqlardan diqqətin yayındıracağını və yeni hüquqların “xəyali ideallar” olaraq bəyan edilməsinin təhlükəli olduğunu bildiren fikirlər də səsləndirilirdi.

Afrika Birliyi Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş İnsan və xalqların hüquqları haqqında 1981-ci il tarixli Afrika Xartiyası xalqlarla bağlı hüquq sistemini təmin edən və bu hüquqlara hörmət edilməsi ilə bağlı dövlətlərin üzərinə hüquqi öhdəlikləri qoyan ilk və hələ ki yeganə beynəlxalq hüquqi müqavilədir. Xartiyada xalqların malik olduğu aşağıdakı hüquqlar sadalanır: bərabərlik hüququ (maddə 19), yaşamaq və öz müqəddəratını təyin etmə hüququ (maddə 20), öz sərəvətlərindən və təbii ehtiyatlardan sərbəst istifadə hüququ (maddə 21), iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf hüququ (maddə 22), sülh və təhlükəsizlik hüququ (maddə 23), ümumi qənaətbəxş mühitdə (maddə 24), qənaətbəxş ətrafmühitdə yaşamaq hüququ (maddə 24)[8, 1268-1269]. Xartiya ilə xalqlar və insan hüquqları üzrə Afrika Komissiyasının yaradılması yolu ilə insan və xalqların hüquqlarının qorunması mexanizminin yaradılmasını nəzərdə tutulmuşdur. Komissiyaya pozulmuş hüquqlarla bağlı hesabat və tövsiyələri həm əlaqədar dövlətə, həm də Dövlət və hökumət başçılarının Assambleyasına göndərmək səlahiyyəti verilmişdir.

1980-ci ildə Stiven Marks özünün “Yaranmaqda olan insan hüquqları: 80-lər üçün yeni nəsillə?” adlı məşhur məqaləsini dərc etdirmişdir. Həm bu məqalə, həm də K. Vasakın məqalələri indiyə kimi üçüncü nəsillə hüquqlarla bağlı yazılan məqalələrdə ən çox istinad olunmuş elmi işlərdir. S.Marks eynilə K. Vasakın qeyd etdiyi meyarlar əsasında insan hüquqlarının inkişaf mərhələsini üç nəsillə ayırmışdır. Ancaq K. Vasakdan fərqli olaraq S.Marks “insan hüquqları nəsli” anlayışının sabit kateqoriya olmadığını, yalnız müəyyən tendensiyanı xarakterizə etdiyini qeyd etmişdir. Müəllif həmrəylik hüquqlarının aid edilə biləcəyi və insanın həyat fəaliyyəti ilə

bağlı olan altı qlobal sahənin adını qeyd edir: ətraf mühit, inkişaf, sülh, bəşəriyyətin ümumi mirası, kommunikasiya və humanitar yardım [7, 435-452].

1986-cı ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən İnkişaf hüququ ilə bağlı Bəyənəmə qəbul edilmişdir. Bəyənəmə ilə inkişaf hüququnun müxtəlif aspektləri və bu hüququn təmin edilməsi ilə bağlı dövlətlərin öhdəlikləri sadalanmışdır.

1990-cı illərin əvvəllərində üçüncü nəsillə hüquqlara dair müzakirələr davam etdirildi. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, 1980-ci illərin ortalarından başlayaraq, həmçinin indiki dövrdə də artıq insan hüquqlarının təsnifatı problemi yox, həmrəylik hüquqlarının mövcudluğu və məzmunu ilə bağlı müzakirələr aparılırdı. Bu səbəbdən “üçüncü nəsillə hüquqlar” və “həmrəylik hüquqları” terminləri daha az istifadə olunur. Bu terminlərin əvəzinə “kollektiv insan hüquqları” və ya “insan hüquqları” terminləri işlədilir. Bu dövr ərzində C.Kroford, Q.Netxaym, N.Lerner kimi alimlərin kollektiv insan hüquqlarının təhlilinə həsr olunmuş araşdırmaları məlumdur.

Həmin alimlərin fikrincə, yalnız yaşamaq hüququ, öz müqəddəratını təyin etmək hüququ və azlıqlarla bağlı hüquqlar xalqların qəbul edilmiş hüquqlarına aid edilə bilər. Kollektiv hüquqlar adlandırılan bütün digər tələblər isə əslində xalqların yox, dövlətlərin hüquqlarıdır, ya da hələ də müasir beynəlxalq hüquqda tam təsdiqlənməmiş hüquqlardır [3, 55].

Hazırda beynəlxalq hüquqda mövcud vəziyyətə uyğun olaraq birinci nəsillə hüquqlara mülki və siyasi hüquqlar, ikinci nəsillə hüquqlara isə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar aid edilir. Bu hüquqlar müasir şəraitə tam cavab vermir, belə ki müxtəlif qrupların hə-

yati əhəmiyyətli ehtiyaclarını yetərinə qorumaq imkanlarına malik deyil.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Alston P. A Third Generation of Solidarity Rights: Progressive Development or Obfuscation of International Human Rights Law? *Netherlands International Law Review*, vol. 29, 1982, p. 310.
2. Bertrand G.Ramcharan. *United Nations Protection of Humanity and Its Habitat: A New International Law of Security and Protection*. BRILL Nijhoff, 2016, 300 p.
3. Crawford J. *The Rights of Peoples: "Peoples" or "Governments"?* Oxford, Clarendon Press, 1988, p. 55.
4. Laurie S.Wiseberg. *Human rights directory, Western Europe: a directory of organizations in Western Europe concerned with issues of human rights and social justice*. HRI, 1982, 335 p.
5. *Many Voices, One World: Communication and Society Today and Tomorrow*. Report by the International Commission for Study of Communication Problems. London/ NewYork/ Paris, 1980, p. 172-174.
6. Maria V.Ormaza. *The Requirement of Consultation with Indigenous Peoples in the ILO: Between Normative Flexibility and Institutional Rigidity*. Leiden, BRILL Nijhoff, 2017, 262 p.
7. Marks S.P. *Emerging Human Rights: A New Generation for the 1980s?* *Rutgers Law Review*//33. 1981, p. 435-452.
8. Starmer Keir, Theodora A. Christou. *Human Rights Manual and Sourcebook for Africa*. BIICL, 2005, 1391 p.
9. Vasak K. *A 30-year struggle. The sustained efforts to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights*. UNESCO Courier. November 1977, P. 28-30.
10. William D.Angel. *The International Law of Youth Rights: Second Revised Edition*. Volume 1, Leiden, BRILL Nijhoff, Hotei Publishing, 2015, 1960 p.

**ПОНЯТИЕ И КОНЦЕПТУАЛЬНО ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ
НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА****РЕЗЮМЕ****Хатаи Хатамов.**

В статье рассматриваются понятие и теоретические особенности «прав человека нового поколения» или «прав человека третьего поколения». Концепция «третьего поколения прав человека», вызвавшая многие теоретические дебаты и в значительной степени основанная на воле народов и наций, сформировалась около пятидесяти лет назад, то есть в семидесятых годах двадцатого века. Основателем этой идеи был бывший руководитель Департамента по правам человека ЮНЕСКО Карел Васак. В отличие от других требований, существует ряд требований, что солидарность является предпосылкой для их реализации. К ним относятся право на самоопределение, неотъемлемое право над природными ресурсами и богатствами, право на жизнь, право на развитие, достойное право окружающей среды, права меньшинств и коренных народов. Из-за того, что все эти права могут быть реализованы только в солидарности, указанные права имеют ясный, коллективный характер, то есть они относятся к нациям в целом, а не отдельным лицам. Эти новые права требуют международного признания прав человека.

Ключевые слова: новое поколение, третье поколение, солидарность, коллектив, права человека, концепция, народ, субъект, самоопределение, декларация.

**NOTION AND CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF
THE NEW GENERATION OF HUMAN RIGHTS****SUMMARY****Khatai Hatamov/**

The article deals with the concept and theoretical features of the "human rights of the new generation" or "human rights of the third generation". The concept of the "third generation of human rights", which caused many theoretical debates and largely based on the will of peoples and nations, was formed about fifty years ago, that is, in the seventies of the twentieth century. The founder of this idea was former head of the UNESCO Department of Human Rights Karel Wasak. Unlike other requirements, there are a number of requirements that solidarity is a prerequisite for their implementation. These include the right to self-determination, the inalienable right over natural resources and wealth, the right to life, the right to development, decent environmental law, the rights of minorities and indigenous peoples. Due to the fact that all these rights can be realized only in solidarity, these rights have a clear, collective character, that is, they refer to nations as a whole, and not to individuals. These new rights require international recognition of human rights.

Key features: new generation, prosperity, solidarity, collective, human right, conception, value, subject, self-identification, declaration.

